KİTABİ - DƏDƏ - QORQUD ABİDƏSİNDƏ

Oğuz türklərinin tarixini əks etdirən «Kitabi-Dədə Qorqud» yüksək bəşəri ideyalar tərənnümçüsü kimi dünya xalqlarının mənəvi sərvətlər xəzinəsinə daxil olmuşdur.

Heydər ƏLİYEV,
Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri

I. 1. Türklərdə ilk dini təsəvvürlər.

Tanrı, Tənri - Türk din düşüncəsi tarixi boyunca bilinən ən əski anlayış. Şumerlərdə Dingiz Tingiz şəklində olub «Göy Allah» deməkdir. Bütün türkcələrdə (azər-Tanrı; qazax-Tenri; türkmən-Tanri; qırğız-Tenir; başqırd-Tenre; uyğur-Tenri; özbək-Tanqri; Altay-Tenqri; xakas-Tigir; yakut-Tanqara) var. Azərbaycan türkcəsində Tanrı kimi qalmaqdadır. Proto türklərin etnik-mədəni tarixinin ən alt qatında belə var olan bu anlayış KDQ-də İslamiyyətdəki Allah mənasının da qarşılığı olaraq işlənmişdir: «Yazılıb-düzülüb göydən endi Tənri elmi Quran görklü» (D - 6).

Quran Tanrı elmi adlanır buna uyğun şəkildə Allah və Tanrı anlayışları yanyana da gələ bilir: «Qamusına bənzəmədi cümlə aləmləri Yaradan Allah Tənri görkli» (D -7).

Boyların dilində Tanrı anlayışını Tanrı - təala («Oğlı-qızı olmayanı Tənri - Təala qarğıyıbdır...» (D -12); Qadir Tanrı («Qadir Tənri verməyincə ər bayımaz»(D-2); Yaradan Qadir Tanrı «Yaradan Qadir Tanrıya sığındım») (D - 188); Qadir Ulu Tanrı («Qadir Ulu Tənriyə yaqın ucan») (D -188) şəkilləriylə də rast gəlinir.

Lakin ən yüksək işlənmə tezliyi Tanrı anlayışındadır (50-dən çox Allah adı isə mətndə bu şəkliylə təxminən 30 dəfə çəkilir). Çox əski çağlardan göy və göyün sahibi mənalarını ifadə edən Tanrı sözü ancaq və ancaq Göy - Tanrını bildirirdi. Burada «göy» sözü mavi göy üzünü Deyil, uca Tanrını anladırdı. KDQ-də həmin inamın izi var: «Yucalardan yucasan, kimsə bilməz necəsən, görklü Tənri» (D -161).

İslamın qəbulundan sonra da oğuzlar Allahın adını Tanrı sözü ilə işlətmişlər: «Sən xu möminlərin könlindəsən, Daim turan cəbbar Tanrı, Baqi qalan səttar Tənri» (D -161).

İlahi qanunlarıyla aləmləri nizama salan Yaradan Ulu Tanrıya ruhu təmiz din duyğularıyla dolu bu cəmiyyət alın yazısına inanırdı. Yazalanların başa gələcəyinə inanıldığından Ona sığınır, qurtuluşu Ondan umurdular. Ona görə də «təkəbbürlük eləyəni Tənri sevməz» (D -3) deyilir.

Oğuzlara görəTanrı özünəməxsusluq daşımayan, heç bir tayı-bərabəri olmayan, kainatın yaradıcısı kimi vahid qüvvə hesab edilirdi ki, bu da ərəblərin, yəni İslam dininin təbliğ etdiyi Allahın ad variantıdır. KDQ-da deyilir:

«Yucalardan yucasan,
Kimsə bilməz necəsən, əziz Tənri?!
Anadan toğmadın sən, atadan olmadın.
Kimsə rizgin yemədün,
Kimsəyə güc etmədin.
Qamu yerdə əhədsən, allahü səmədsən!
Adəmə sən tac urdun
Şeytana lənət qıldın» (D-210).

Qədim türklər, o cümlədən oğuzlar Göy Tanrıya sitam gətirmişlər və Şamanları isə Göy Tanrının, dünyanı idarə edən Göy Tanrının elçisi kimi hesab etmişlər. Oğuzlar İslamı qəbul etdikdən sonra vahid olan Allahı Göy Tanrı kimi tanımışlar. Onlar vahid olan qüvvəni, yeni dünyanı idarə edən gözəgörünməz qüvvəni gah Allah, gah da Tanrı kimi adını çəkmişlər. Hazırda da Qərbi Azərbaycanda ən çox Allah əvəzi kimi Tanrı sözü işlənir. Sanki Allah Tanrının tərcüməsidir. Yeri gəlmişkən, Dədə Ələsgər demişdir: «Tanrı qırsın qız doğanın belini». Bu baxımdan Allah və yaxud Tanrı haqqında bir neçə söz demək məqləbə uyğundur.

Allah - Bütün kainatın yaradıcısı, sonsuz qüdrət sahibi, əvvəli və sonu olmayan ən uca varlıq, İslam teologiyasındaAllahın zatı (mahiyyəti haqqında mühakimə çoxdur. Allah dörd aspektdən öyrənilir: varlığı, birliyi, isimlər və sifətləri. Allahın varlığı dedikdə onun mövcudluğunun reallıq olması nəzərdə tutulur.

Allahın birliyi dedikdə onun təkliyi nəzərdə tutulur. İslamda «Ya ilahə illəllah» (Allahdan başqa Allah yoxdur). Onun kimsəyə oxşarlığı yoxdur.

Allahın isimləri dedikdə, Quranda Ona şamil edilən adların (epitetlərin) məcmusu nəzərdə tutulur. Allahın Quranda mövcud adları «Əsmaül-hüsna» (gözəl adlar) şəklində müsəlman aləmində geniş yayılmışdır. Bu adların hər biri (rəhman, rəhim, məlik, qüddis və s.) Onun müəyyən ilahi atributunu özündə əks etdirir. Allahın isimləri: a) zatla əlaqəli, b) kainatla əlaqəli, c) insanla əlaqəli olmaqla, üç qrupa bölünür.

Allahın sifətləri dedikdə Onun zatına (mahiyyətinə) aid bir anlayış nəzərdə tutulur. Sifətlər də həmçinin, a) tənzitü, b) sübhuti, c) feli olmaqla, üç qruppa ayrılır.

Tənzili sifətlər Allahın nə olduğunu deyil, nə olmadığını bildirən sifətlərdir. Sübhuti sifətlər Allahın sotina aid edilən və onun nə olduğunu bildirən sifətlərdir. Feli sifətlər Allah - kainat və Allah - insan münasibətlərini bildirən sifətlərdir.

Dünyanın bütün dini sistemlərində Allah inancı mövcud olmuşdur.

Qədim türklərin dini-mifoloji sistemləri içərisində monofeist xarakterə malik tanrıçılıq özümü mövqeyə malik olmuşdur. Tədqiqatçılar sübut edir ki, qədim türkün Tanrı haqqında təsəvvürü, müsəlman Allah təsəvvürlərindən prinsip bir o qədər də fərqlənmirdi. Tanrıçılıqdan İslama keçid dövrünün abidəsi olan KDQ-də İslamı qəbul etmiş oğuzların Allah inamı, səmimi bağlılıqları bütün boylarda görünməkdədir. KDQ-dəki türklər - oğuzlar bir olan Tanrını bütün işlərin rəvac verəni bilmiş, hər əməlin onun izniylə yerinə yetdiyinə etiqad etmişdilər: «Allah-Allah deməyincə işlər önməz», «Qadir Tanrı verməyincə ər bayımaz» (varlanmaz). KDQ-də Allah «üstümüzdə Allah», «Qadir», «Qəhar», «Həqq-təala», «Yaradan qadir Tanrı», «Yaradan Allah», «Ucalardan uca», «Yoxdan var edən», «Padşahlar padşahı», «Əziz», «Cabbar», «Səttar», «Əhəd», «Səməd», «Ulu», «Comərdlər comərdi» və başqa adlarla müraciət olunur. Allahın KDQ-dəki adlarının əksəriyyəti islamın müqəddəs kitabı Qurandan (KDQ-də «yazılıb düzülüb göydən endi Tanrı elmi» adlandırılır) götürülmüşdür (DQKEL, s. - 22).

Oğuz igidlərinin Allaha sığınıb Ondan kömək diləməsi bütün dastan boyu müşahidə olunur. VII boyda («Qazılıq qoca oğlu Yeknək boyu»nda) oxuyuruq.

Bir suçdan ötüri dərgahdan sürdün.
Nəmrud gögə ox adı,
Qarnı yarıq balığı qarşu tutdun.
Ululığına həddin, sənin boyun-qəddin yog!
Ya cismlə cəddin yoq!
Urduğun ulatmıyan ulu Tənri!
Basduğın bəlürtmiyən bəllu tənri!
Götürdügin gögə yetürən görklü Tənri!
Qaqduğın qəhr edən qəhhar Tənri!
Birligünə sığındım, çəlabım, qadir-tənrı!
Mədəd səndən!
Qara tonlu kafərə at dəpərəm,
İşümi sən onar! - dedi. (D - 209, 210).

Göründüyü kimi, Allahın müəyyən xüsusiyyətlərini yada salan oğuz igidi onu mükəmməl obraza çevirir, Ona aşağıdakı təyinləri aid edir:

a) mistik - rühani təyinlər;

b) bəşəri təyinlər.

Ruhani təyinlərin əksəriyyəti dini kitablardan, hədislərdən gəlir. Bəşəri təyinlər isə xalq təfəkküründə müəyyənləşən ifadələrdir. Allah - Tanrıya aid edilən dini təyinlərin əksəriyyəti əvvəl eposun dilinə keçmiş, müəyyən müddət şifahi şəkildə mövcud olmuş, sonra KDQ-də əks olunmuşdur (47, s.23).

I. 2. «Kitabi - Dədə - Qorqud» dastanında Oğuzların ilk dini anlayış və təsəvvürləri üzərində İslamın bərqər olması

Türk xalqlarının, o cümlədən qədim türklərin - iskitlərin, masagetlərin inamı - şamanları olmuşdur. Azərbaycanda yaşayan türk etnoslu tayfaların, o cümlədən Azərbaycanda yaşayan oğuzların da şamanı olmuşdur. Bizansların işğalı dövründə də şamanlıq olmuşdur. Bu şamanlıq ərəb işğalına qədər davam etmişdir. Burada bir epizod maraqlıdır: Ərəb işğalı dövründə Azərbaycanın Qazax bölgəsində də şamanlıq mövcud idi. Bu bölgədə ərəblərə qarşı vuruşan Sal-Salın arvadının adı Şaman idi. O Şamanların başçısı Sal-Salın həyat yoldaşı kimi «Baş Saman» titulu daşıyırdı. Hətta o, Sal-Sal həlak olduqdan sonra orduya başçılıq etmiş, Göyəzən Dağ-qalada 3 ay ərəblərə qarşı vuruşmuşdur.

Ərəb işğalından sonra artıq samanlıq tarixə - arxaizmə düşmüşdür. KDQ-ın çapı artıq şamanlıq dövründə olmamışdır. Ona görə Dədə - Qorqudu şaman adlandırmaq olmaz. Dədə Qorqudun biliciliyi anlayışına gəldikdə, o, ona görə bilici idi ki, el-obanı dolaşır, ozan kimi bəydən bəyə gəzir, görür, insanları tanıyır, soylarını, evlərin, nəsillərin, qəbilələrin yeddi arxasını bilir. Dədə Qorqud biliciləri belə sadalayır:

Getdikdə yerin, otlaqların keyk (cüyür, dağ keçisi - Y.Q.) bilur,
Kənəz (keçilməz, sərt - Y.Q.) yerlər çəmənlərini qulan bilur.
Ayru-ayru yollar izin dəvə bilür.
Yedi dərə qoxuların dilkü-bilür.
Dünlə (gecə vaxtı - Y.Q.) kərvan keçdiyin turxay bilur.
Oğul kimdən oldığın ana bilür.
Ərin ağzın yenisin at bilür.
Ağır yüklər zəhmin qatır bilür.
Nə yerdə sırılur varsa, çəkən bilür.
Gafil başın ağrısın beyni bilür.
Qolça qopız götürüb eldən-elə, bəgdənbəgə ozan gəzər,
Ər comərdin, ən nakəsin ozan bilür.
El-evünüzdə çalub - ayıdan ozan olsun!
Azıb gələn gəzayı Tənri savsın, xanım, hey! (D -5).

Şeirdən göründüyü kimi, Dədə Qorqud nə şamanlıqdan danışır, nə qeyibdən. Onun şeri həyat təcrübəsindən, özünün həyat amalından xəbər verir.

İslam dini haqqında KDQ yazıya alındığı vaxta təsadüf edir. KDQ-nın ilk yazıya alınmış nüsxəsində İslam dini elementlər gətirilmişdir. Daha doğrusu, KDQ-nın ikinci formalaşma dövrü İslam mədəniyyəti vaxtına düşür.

Dədə Qorqudun peyğəmbər zamanına yaxın olmasını xəbər verən tarix səhnəsinə daxil olmasını xəbər verən müqəddimədə İslami ünsürlərin bol olacağı bildirilir.

Ərəbistanda Məhəmməd Əleyhissalam 40 yaşında olarkən (miladi 610-cu ildə) Allah tərəfindən ona peyğəmbərlik verildiyini və o, yeni din - İslam dinini yaratdığını dünyaya bəyan etdi. Tezliklə dünya ölkələrinə həmin bəyənatla əlaqədar Məhəmməd peyğəmbərin məktubları, müraciətləri və elçiləri göndərildi. Məktubun məzmunu belə idi: «Buyurun, Allahın göndərdiyi yeni Peyğəmbəri tanıyın və onun yaratdığı İslam dinini qəbul edin».

Qalın Oğuz xaqanı - padşahı Bayandır xan və Dədə Qorqud əziz Peyğəmbərin şəxsi nümayəndəsini yüksək hörmətlə qarşılamış və ona söyləmişlər: Allahın Rəsuluna yetirin ki; biz yeni Peyğəmbərimizin zühur etməsini bir olan Tanrının - Allahın Yer üzündəki insanlara hədsiz mərhəmətinin timsalı sayırıq.

Bir müddət sonra Bayandır xanın ünvanına Ərəbistandan xoş xəbər gəlmişdir. Rəsul Əleyissəlamın qapıları onu ziyarət etmək istəyənlərin üzünə açıqdır.

Ölkənin hər yerindən Oğuz bəyləri, ağsaqqalları, igidləri Bayandır xanın sarayına - Altun taxta toplaşmışdı, Qalın Oğuz dövləti üçün taleyüklü məsələ həll olunurdu. Biz qüdrətli Cənub qonşumuzla tezliklə xoş münasibətlər yaratmalıyıq. Allahın Rəsulun ziyarət etməyə kimlər getməlidir? Kimlər bura layiqdir? Peyğəmbərimizin mübarək üzünü görməyə Qalın Oğuzdan üç elçimiz getməlidir. Onlardan biri iç Oğuzu, ikincisi Diş Oğuzu təmsil etsin gərək. Baş elçimiz isə Dədəm Qorquddur.

Bayandır xanın sorğusuna cavab olaraq İç Oğuz bəyləri Qazan xanı, Dış Oğuzlar isə Əmən bəyi təklif etdilər...

Məkkədə, o müqəddəs din-iman evində, Rəsul Əleyhissəlamın hüzurunda, onun özü tərəfindən şeyxlik rütbəsi alan Dədəm Qorqud, Qazan xan və Əmən bəy, ucalardan uca, kimsə bilməyən necə - Tanrının - Allahın əriz adına And içdilər, söz verdilər ki, İslamın bayrağını həmişə uca tutacaq, təkcə Qalın Oğuzun deyil, onun sınırlarından - sərhədlərindən kənarda da yeni Dinin yayılması uğrunda mübarizəyə qoşulacaqlar. Hər yerdə Tanrı evi - məscidlər yapacaqlar.

Müqəddəs ziyarətlərin başa vurub geri dönən Dədəm Qorqudun və yoldaşlarının şərəfinə Qalın Oğuzda böyük şadyanalıq - qurultay keçirildi. Xanlar xanı Bayandır xan bəyan etdi:

- Bu Oğuz bəyləri, Oğuz igidləri! Eşidin, bilin, bu günə qədər biz öz qədim, doğma Tanrıçılıq dinimizin bayrağı altında yaşamış, el birliyimizi gecə-gündüz at belində, əlimizdə qara polad öz qılıncımızla qorumuşuq. Bizim Tanrıçılıq dinimizin davamı olaraq, dünyaya İsa və Musa dinləri gəlmişdir. Bilirsiniz ki, türk-peçeneq qardaşlarımız Tanrıçılığı İsa dini ilə - xristianlıqla əvəz etmişlər. Amma sizlərə bəyan edim ki, günbatar qonşumuz Ərəbistanda yenicə yaranmış İslam dini bizim qədim Tanrıçılığa daha yaxındır. Odur ki, biz İslamın tərəfində dayanmaqla, çalışmalıyıq ki, peçeneq qardaşlarımız - peçeneq mələkləri və başqa türksoy qardaşlarımız da İslamın bayrağı altına keçsinlər.

OĞUZ ELİNİN DİNİ TƏRBİYƏSİ

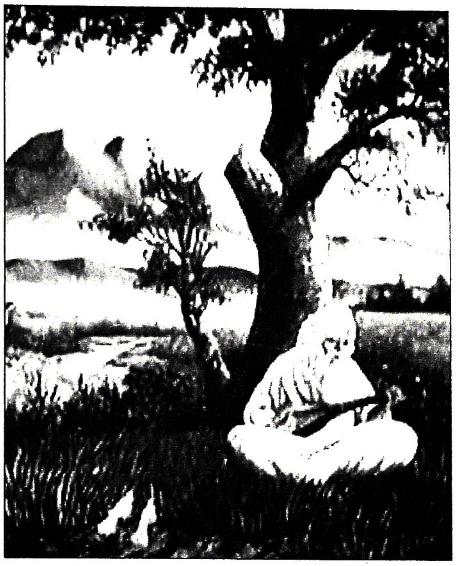

Biz bu gündən bu yolda - İslam amalı uğrunda döyüşlərə hazır olmalıyıq! Hər birimiz yadda saxlamalıyıq ki, İslamı müdafiə etməklə biz həm də Qalın Oğuzu, Böyük Türküstanın görən gözü olan Azər - Azəri yurdunu - Azərbaycanı müdafiə etmiş oluruq... (13)

- İslam uğrunda müqəddəs döyüşlər bir gün səngiyəcək, Dünyanın çoxu Həzrəti Məhəmməd peyğəmbərin bayrağı altına keçəcək. İslamçıların ön cərgəsində dayandığımız üçün gələcək nəsillərimiz bizlərə rəhmətlər, xeyir-dualar oxuyacaqlar. Biz - bütün oğuztürk elləri, biz - azərlər - alpanlar yalnız bir Dinin İslamın müqəddəs yaşıl bayrağı altında vuruşa və yaşaya bilərik. Biz dünyanın, zamanın yeni ahası ilə nəfəs almağa hazır olmalıyıq. Başqa yolu yoxdur...

Oğuz elində ilk İslamı qəbul edib müsəlman olan 4 nəfər - 1) Qamğan oğlu Xanlar xanı, Qalın Oğuzun padşahı xan Bayandır, 2) Şeyxlislam adını Peyğəmbərdən alan Şeyx Dədə Qorqud, 3) «Varıban peyğəbərin yüzini görən, qəlübəni Oğuzda səhabəsi olan, acığı tutanda bıqlarından qan çıqan bığı qanlı Bükdüz Əmən, 4) Xanlar xanı Ulaşoğlu Salur Qazan (13; D -62).

Dədə Qorqud digər bir şerində İslamın ən önəmli, ən can yandıran təbliğatçısı kimi özünü biruzə verir. O yazır:

«Tanrı dostı, din sərvəri Məhəmməd görkli!
Məhəmmədin sağ yanında namaz qılan
Əbubəkr siddiq görkli!
Yazılıb-düzilib gökdən endi Tənri elmi Quran görkli.
Ol Quranı yazdı-düzdi, üləmalər ögrənincə göydi-biçdi
Alimlər sərvəri Osman Uffan oğlı görkli.
Alçaq yerdə yapılubdır Tənri evi Məkkə görkli.
Ol Məkkəyə saq varsa, əsən gəlsə,
sidqi «bitün hacı görgli»

Oğuzların qədim inamlarına dair qısa səyahət.

Yeri gəlmişkən, dastanın məzmunundan, dastanda baş vermiş hadisələrdən başa düşülür ki, İslamdan qabaq Oğuzlar samanlıq dövrü keçirmişlər. Ancaq İslamdan qabaq dastan boyları folklor yaradıcılığında şifahi mövcud olmuşdur. Bəlkə də yazılı olubdur, ancaq əldə məlumat yoxdur. Qədim türklər, o cümlədən oğuzlar təbiətə, təbiət hadisələrinə, heyvanlara, hər şeydən öncə oda, suya, göy cisimlərinə sitayiş edirdilər.

Oğuzların qədim inamlarının ən əsası su idi. Dastanda görürük, Qazan xan suyun gücünə, qüdrətinə görə, məişətdə əhəmiyyətinə görə öyür:

«Çığnam - çığnam qayalardan çıqan su!
Ağac gəmiləri oynadan su!
Həsən ilə Hüseynin həsrəti su!
Bağ və bostanın ziynəti su!
Ayişə ilə Fatimənin nigahı su!
Şahbaz atlar içdigi su!
Qızıl dəvələr gəlib keçəki su!
Ağ qoyunlar gəlib çevrəsində yattuğı su!

Oğuzların qədim inamlarından biri də qurdlar (canavar) idi. Bu inamı oğuzların ulu mənşəi olan əski türklərdən mirasdır. Bu mülahizə Türkmənistanın Altın (aşağı alt) təpədə arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılan qızıldan qurd başı e.ə. III minlikdə yaşayan türk tayfalarının inamı olduğu sübut oluna bilər.

«Dədə Qorqud» oğuzlarında qurdun müqəddəs tutulması sübut edir ki, İslamdan əvvəl dini təsəvvürlərin qalığıdır. Bunu Qazan bəyin qurda olan münasibətində görürük.

«Qaranqu axşam olanda güni toğan!
Qar ilə yağmur yağanda ər kibi turan!
Qaraquc atları kişnəşdirən!
Qızıl dəvə görduqində bozlaşdıran!
Arqasını urıb, bərk ağılın, ardın sökən!
Qarma-bukəc simüzin alub tutan!
Qanlu quyruq üzüb çap-çap yudan!
Avazı qaba köpəklərə qoğa salan!
Çaqmaqluca çobanları dünlə yügürdən!
Ordumın xəbərin bilürmisin, degil, mana!
Qara başım qurban olsun, qurdum sana!
dedi.

Oğuz gövdəli və hündür ağaclara, qayalara, mağaralara səcdə etmişlər. Həmin adı çəkilən təbiət nemətlərinin dibində qurban kəsmək, nəzir vermək halları olmuş, həmin nemətlər haqqında əfsanələr yaranmışdır. Bu inamlar oğuzların xələfləri hazırda da davam etdirir.

I. 3. Oğuz elinin ilk müsəlmanları və rəhbərləri haqqında qısa arayış

1. «Kitabi-Dədə Qorqud» abidəsinin bir saylı qəhrəmanı kimi İslamın ilk inancı, ilk Şeyxi, ilk təbliğatçısı, Oğuz elinin ağsaqqalı, məsləhətçisi və ilk Ozanı, ilk topuz tutan Dədə-Qorquddur. O İslam dininin ali rütbəli Şeyxidir.

2. Xanlar xanı Qamğan oğlu Bayındır KDQ-də əsas və birinci Sima hesab edilir. Ölkəni qanunçuluq əsasında hərbi diktatura üsulu ilə idarə edir. Bayındır xan dövlətin möhkəmləndirilməsinin, talanmasının, gəlinqızların əsir aparılmamasının naminə dövlət quruculuğu işlərini təşkil edir.

Bayındır xan ildə bir dəfə ulu toy məclisi düzəldir. Oğuz bəylərini qonaq çağırır. Toya hədiyyələrlə gələn bəylər Bayındır xan tərəfindən hədiyyələrlə yola salınır. O, ölkənin istedadlı Padşahıdır və onu ciddi tələblər əsasında idarə edir.

3. Oğuz məmləkətində ikinci rəhbər xadim Xanlar xanı Ulaş oğlu Salur Qazandır. O baş nazir, baş sərkərdə kimi dövləti idarə edir. O sərbəst olaraq bir təhlükəli və önəmli məsələlərdə Bayındır xanla məsləhətləşmədən Vətənin, xalqın naminə boylarda iştirak edir, sərbəst hərəkət edir.

Qazan xan Bayındır xanın kürəkənidir. O da Bayandır xan kimi böyük məclislər düzəldir. Hətta ildə bir dəfə Qalın Oğuz (İç Oğuz və Dış Oğuz) bəylərinin düzəltdiyi toya dəvət edir, qadını Burla xatının əlindən tutub evdən çıxır, qonaq gəlmiş bəylər və məhlə sakinləri var-dövlətini götürüb öz aralarında bölüşdürürlər. II, III, IX, XI boylarda iştirak edir.

4. Deyilənə görə Bəkdüz Ənəm Peyğəmbərin üzünü görən yeganə Oğuz bəyi olmuşdur. Bu antroponimdə «bığı qanlı» pəhlivan kimi tanınırdı. Minbaşı, İç Oğuzdan Qazlıq Qoca oğlu bəg Yegnəyin dayısı, Diş (Daş) Oğuz bəyidir (13,s.8).

İslam Dininin Oğuz ellərində yayılması ilə əlaqədar olaraq Bayandırxanın məclisinə gəlmiş oğuz bəyləri hərəsi öz tapşırığını alıb odasına dönəndən sonra Əmən bəylə Xaqanın ayrıca söhbəti oldu. Dədəm Qorqudun məsləhəti ilə Əmən bəyə yeni səlahiyyətlər verildi. Bu günə qədər onun ən çox 100 əsgəri - döyüşçüsü var idisə, indii onların sayı azı 1000 nəfər olmalı idi. Bu günə qədər - 1000 başı olana qədər Əmən bəy kimi tanınırdı, bundan sonra Bin Bükdüz başları artıq Oğuzun yeni bəylər bəyi - bəylər başçısı oldu. Dədəm Qorqudun və Qazan xanın məsləhəti ilə Bayandır xan qərar verdi ki, yeni bəylər bəyinin - min başının torpaq sahələri genişləndirilməlidir: Yeddi Bayırdan - Muğana, Muğandan Savalan ətəklərinə və Təbrizə qədər. Alp Aruz onsuz da qocalıb. Alp Aruz Bayındır xanın tapşırıqlarını eşitməyə bilməzdi.

Bükdüz Əmən At ağızlı Alp Aruzun baxışlarındakı nifrəti oxuyurdu. Lakin Bin başları Bükdüz Əmən öz doğma kəndinə gəldi. Muğanda, Bolqar çayının yaşıl sahilində özünə təzə ağban ev ucaltdı, səhabəliyinə - sahibliyinə, el-oba başçısı, qoşun böyüyü olmağına, bəylər bəyliyinə başladı (13).

KDQ-da 5 boyda (II, IV, VII, VIII və XII) Bündüz Əməndən söhbət gedir.

II boyda: «Bügdüz Əmən çapar getdi: «Çal qılıcın, bəgüm Qazan, yetdim!» (D -62).

IV boyda: «Anun ardınca bin Bəkdir başları Əmən getdi» (D -151).

VII boyda: «Dayım Əmən imiş, anı bildim. ...«Oğul Yegnək, qanda gedərsən?» - dedi söylədi. Mən ayıtdım: «Düzmürd qələsinə gedərəm. Babam anda tutsaq imiş», dedim. Burada tayım mana soyladı, aydır:

Yettügimdə yel yetməzdi
Yedi urğunim Yeni Bayırın qurdına bənzərdi yigitlərim.
Yedi kişilə qurulurdu mənim yayım!
Qayın talı yeləgümdən sum altunlu mənim oxım!
Yel əsdi yağmur yağdı, bunı qopdı,
Yedi qatla vardım, o qələyi alımadım,
görü döndüm.
Məndən dəxi ər qopmıyasan, Yegnəgüm, dön! - dedi (D-207).

VIII boyda oxuyuruq: «Bığı qanlü Bəgdüz Əmən əlində (Təpəgözün əlində - Y.Q.) zəbun oldı» (D -219).

XII boyda oxuyuruq: «Taş Oğuz bəglərindən Aruz, Əmən və qalan bəglər bunı eşitdilər... (D -292).

«Əmən aydır; «Ya sən nə cavab verdin? Eyü demişsən» (D- 295).

«Mənim qırımım tərs Uzamış olsun!» (D-301).

Beləliklə, aydın oldu ki, Daş Oğuzun adlı-sanlı qəhrəmanı Bükdüz Əmən Beyrəyin ölümündə iştirak edib və bu mütləq olmalı idi. Çünki Aruzla Əmən arasında möhkəm yaxınlıq və dostluq vardır. Ancaq burada bir şey şübhə doğurur ki, Əmən müsəlman idi. O, Beyrəyin sui-qəsdinə necə razı ola bilərdi? Həmçinin artıq Daş Oğuzun səlahiyyətləri Əminə verilmişdir. Aruzun fəaliyyəti Daş Oğuzda felən formal idi. Deməli, Beyrəyin ölümündə Əmənin razılığı olub. XII boyda Aruz Qazan xanın elçisi Qılbaşa barışmamağını bildirir. Əmən isə Aruza haqq qazandırır. yuxarıda deyildiyi kimi, Əmən aydır: «Ya sən nə cavab verdin? Aruz aydır ki, «Mərə qavat,» biz Qazana düşmənuz», dedi. Əmən aydır: «Eyü demişsən» (D-295).

Bu da onun ürəkdən müsəlman olduğunu şübhə altına alır. Çünki Əmən İslam Dinin 3 təbliğatçısından biri idi. İslam həmişə sülh tərəfdarıdır, sülhü qorumaq müsəlmanın borcudur. Mənbələrin birində deyilir:

«Dədəm Qorqud, Qazan xan və Bükdüz Əmən Peyğəmbərin ziyarətinə getməklə ilk növbədə öz müqəddəs borclarını yerinə yetirmişlər. İkincisi, bu həm də dövlət əhəmiyyətli tarixi səfər olub, onun sirri də dövlət üçün, dövlətin və xalqın gələcək mənafeyi üçün mümkün qədər gizli saxlanılmalı, Oğuznamələr şəklində yayılmalı deyildir. Deməli, gedib Peyğəmbərin mübarək üzün görməyin dastanda bir cümlə ilə də xatırlamaq kifayət olub. Həmin müqəddəs tarixi səfər-ziyarət mövzusunda ayrıca «boy» yazılmayıb, qoşulmayıb.

Məşhur türk alimi Məhərrəm Erkin etibarlı mənbəə istinad edərək yazır: «Qazan xan bəylərlə gəlib Rəsulla görüşdülər. Rəsullah Dədə Qorqudu Şeyx təyin elədi». Bu səfəri və görüşü uğurla təşkil etməsi şübhəsiz Bayındır xanın böyük tarixi xidməti olmaqla, həm də onun böyük görkliyinin sübutudur» (13).

I.4. «Kitabi-Dədə Qorqud» abidəsində Dədə Qorqud obrazı Azərbaycanda İslamın ilk inancı, ilk Şeyxi, ilk təbliğatçısı, Oğuz elinin ağsaqqalı, məsləhətçisi və ilk Ozanıdır, ilk topuz tutanıdır.

Dədə Qorqud KDQ motivləri əsasında çəkilmiş iki seriyalı rəngli Azərbaycan bədii filmi. Abidənin bəşəri ideyaları, insani ruhu, tarixi vüsəti, fəlsəfi dərinliyi filmdə qorunub saxlanılmışdır.

KDQ-nin müqəddiməsində deyilir: «(D - 3) «Kitabi-Dədə Qorqud»da Qorqud özü bir yaradıcı kimi necə şəxsiyyətdir?

- Onun haqqında ilk məlumatı məchul ozan verir. Qorqud «soy soylayır, boy boylayır», yəni şeir qoşur, dastan söyləyir, yaxud tərənnüm və təsvir edir, lakin «Kitabi-Dədə-Qorqud»da təkcə Qorqudun «soylamaları, «boy»lar, yəni hekayələr Qorqudun deyildir, həmin məchul ozanındır ki, Qorqud da o boylarda ancaq iştirakçılardandır, obrazlardan biridir» (D - 3).

Dədə Qorqud haqqında KDQ-da deyilir: «Rəsul Əleyhissəlamın zəmanına yaqın Bayat boyından, Qorqut ata diyərlər, bir ər qopdu. Oğuzın, ol kişi tamam bilicisiydi, - nə diyərsə, olurdı. Qaibdən dürlü xəbər söylərdi. Həqtəala anın könlinə ilham edərdi... (D-2).Qorqud ata bütün boyların axırında boy boylayır, soy soylayır: ...Məndən sonra alb ozanlar söyləsin!» - deyər. Könlu cuşa gələn zaman söylədikləri də əcdad ruhlu Atalar sözləridir.

Boylara müqəddimənin elə birinci cümləsində Rəsuleyhissəlam zəmanına yaxın Bayat boyundan qopduğu söylənilir.

Dastanın boylarından göründüyü kimi Azərbaycanın hansı bölgəsində toy məclisləri, digər mədəniyyət və dövlət tədbirləri keçirilirdisə, mütləq Dədə Qorqud orada olur və mərasimin sonunda soy soylayır, söz söyləyir.

(Davamı var)

Yusif QAZIYEV,
Pedaqogika üzrə elmlər doktoru,
Əməkdar müəllim